

બંગાળના લાલન ફકીરની કથા: 'મનનું માણસ'

DR. BIPINKUMAR J. CHAUDHARI

ASSI.PROFESSOR, GOVT. ARTS COLLEGE, BECHARAJI, DIST: MAHESANA

bipinchaudhary617@gmail.com

'મનનું માણસ' એ સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની નવલકથા 'મોનેર માનુષ'નો જાણીતાં વિશ્વ પ્રવાસિની પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ કરેલ અનુવાદ છે. વિદ્યાથીકાળમાં અમદાવાદમાં પ્રીતિ સેનગુપ્તા રવીન્દ્ર સંગીત શીખેલાં અને બંગાળી યુવક ચંદન સેનગુપ્તા સાથે પ્રેમલગ્ન કરેલ એટલે 'બંગાળી ભાષા એમના જીવની ભાષા બની ગઈ છે.' તેઓ ગુજરાતી ભાષા જેટલી જ સરળતાથી બંગાળી ભાષાના સુંદર તત્સમ શબ્દો અને બોલચાલના શબ્દો બોલી-લખી શકે છે. આ બંગાળી પ્રેમને લઈને તેમની પાસેથી સર્જક સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની બંગાળી ભાષામાંથી અનુવાદિત ત્રણ કૃતિઓ મળે છે. બંગાળના લાલન ફકીરની કથા 'મનનું માણસ'(૨૦૧૩), પ્રેમની તલાશમાં નીકળેલી જિંદગીની કથા 'અંતે પ્રેમનો પ્રેમ' (૨૦૧૪) અને સુવિખ્યાત બંગાળી અભિનેતા શિશિકુમાર ભાદુરીના જીવન પર આધારિત નવલકથા 'નિ:સંગ સમ્રાટ'. આમાંથી 'મનનું માણસ' નવલકથા વિશે પ્રસ્તુત લેખમાં વાત કરવામાં આવી છે.

સુનીલ ગંગોપાધ્યાય બંગાળી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિ અને નવલકથાકાર છે. તેમનો જન્મ 7 ડિસેમ્બર, 1934માં ફરીદપુર જિલ્લામાં (હાલના બાંગ્લાદેશમાં) થયો હતો. તેમના પિતા શિક્ષક હતા. તેમણે એમ.એ.ની પદવી કોલકત્તા વિશ્વ વિદ્યાલયમાં લીધી હતી. તેમણે

લેખનની શરૂઆત કાવ્યથી કરી. તેઓ 'કૃતિવાસ' પત્રિકાના સંસ્થાપક- સંપાદક રહ્યા હતા. કવિતા લેખનની સાથે નવલકથા લેખનની શરૂઆત તેમણે કરેલી. તેમની પ્રથમ 'આત્મપ્રકાશ' નવલકથા 'દેશ' પત્રિકાના શારદીય અંકમાં પ્રકાશિત થયેલી. ટૂંકી વાર્તા, નાટક અને બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે તેમણે પ્રદાન કર્યું છે. સુનીલદા 'નીલ લોહિત', 'નીલ ઉપાધ્યાય', 'સનાતન પાઠક' જેવા તખલ્લુસનો ઉપયોગ કરી સાહિત્ય સર્જન કરતા હતા. 'પ્રથમ આલો' 'શેઈ શોમોય', 'સબુજ દ્વીપેર રાજા', 'ધૂલિબસન' 'ઉત્તર સંધાન' 'મોનેર માનુષ' વગેરે તેમની જાણીતી નવલકથાઓ છે. તેમની નવલકથાઓના અન્ય ભાષામાં અનુવાદ થયા છે. તેમજ પ્રખ્યાત બોંગ્લા ફિલ્મકાર સત્યજિત રે એ તેમની બે નવલકથાઓ પર ફિલ્મ બનાવી છે. 'હઠાત મીરાં જન્મે' 'ભોર બેલા', 'ઉપહાર', 'કાયદા શીખે નેબે' એમના કાવ્યસંગ્રહ છે. 'સાધુ બાબાર હાટ'મ તેમની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. સાહિત્ય માટેનું પ્રતિષ્ઠિત 'સરસ્વતી સન્માન', 'આનંદ પુરસ્કાર', 'બંકીમ પુરસ્કાર' 'સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર' 'શ્રેષ્ઠ બોંગ્લા સકલ જીવન ઉપલબ્ધિ પુરસ્કાર' વગેરેથી તેમની સર્જક પ્રતિભાને નવાજવામાં આવી છે.

સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની નવલકથા 'મોનેર માનુષ' આધારિત એ જ નામે બંગાળી ફિલ્મ બનેલી છે. પ્રસન્નજીત નામના અભિનેતાએ

લાલનનું મુખ્ય પાત્ર ભજવ્યું છે. આ નવલકથાનો 'ફકીર' નામે અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદ થયો છે. ગુજરાતીમાં 'નવનીત સમર્પણ'માં આ કથા ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થઈ હતી. અનુવાદક પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ મૂળ બંગાળીમાંથી અનુવાદ કરેલ છે. તેમણે આ નવલકથાનું શીર્ષક 'મનનું માણસ' રાખ્યું છે. કૃતિના લેખક સુનીલદા પણ આ શીર્ષકનો અર્થ જાણવા વિશે પૂછે છે : "શેટાર માને કિ કાછાકાછી આછે?" તેનો જવાબ આપતાં પ્રીતિ સેનગુપ્તા જણાવે છે: "મારા મતે આપણા મનને પસંદ એવી વ્યક્તિ, તથા મનની અંદર રહેલી વ્યક્તિ ... નજીકના મિત્ર તથા ઈશ્વરીય ઉપસ્થિતિ." આ બંને સંદર્ભ આ નવલકથાના કથાવસ્તુને યથાર્થ લાગુ પડે છે.

આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ સરળ, સાદું અને સાચા અર્થમાં આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા લાલન ફકીર પર આધારિત છે. 'બાંગલાદેશ અને બંગાળના સંત કબીર' કહી શકીએ તેવું લોકપ્રિય વ્યક્તિત્વ લાલન ફકીરનું છે. તેમના વિશે લેખક સુનીલ ગંગોપાધ્યાય નોંધે છે: "લાલન ધાર્મિક હતા, પરંતુ કોઈ પણ ખાસ ધર્મની રીતિનીતિ પાળવાવાના આગ્રહી હતા નહીં. બધા ધર્મોનું બંધન તોડીને માનવતાને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું હતું જીવનમાં." આ લાલનને લોકો સાંઈ, ફકીર અને બાઉલ કહીને ઓળખે છે. આ ગૃહસ્થ સંસારી ફકીર લાલનના જીવનકાળ દરમિયાન અનુયાયીઓની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી દસ હજાર જેટલી હોવાનું અહીં નોંધ્યું છે. હિન્દુ-મુસલમાન, દીન-દલિત પીડિત સ્ત્રી-પુરુષ અને સમાજના દરેક સ્તરનાં માનવી તેમના અનુયાયી હતાં. એમની ચોક્કસ જન્મ તારીખ મળતી નથી પણ કહેવાય છે કે સને

૧૮૮૦માં એકસો સોળ વરસની ઉંમરે એમનું મૃત્યુ થયું એના પાંચ મહિના પહેલા ઘોડા પર ફરતા હતા. જાણીતા ઇતિહાસવિદ રોનોજીત ગુહો આ નવલકથા વિશે નોંધે છે: "એક ઐતિહાસિક કાહિનીની ઐતિહાસિકતા કઈ રીતે સાચવી શકાય, તે કઠિન પ્રયત્ન સફળતા આ ઉપન્યાસમાં વિસ્મયકર છે." આમ, એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિના જીવનવિચારને ઇતિહાસના સત્યને જાળવી નવલકથા રૂપે આપવાનો પ્રશસ્ત પ્રયત્ન થયો છે.

આ નવલકથા 12 પ્રકરણોમાં વિભાજીત છે. અને છેલ્લે લાલનનાં જાણીતાં પાંચ પદો આપ્યાં છે. નવલકથાની શરૂઆત "એક ચોર આવ્યો હતો અડધી રાતે." – એ વાક્યથી થાય છે. અને "રાત પૂરી, પ્રભાત થઈ ગયું છે. ફૂટી આવ્યો છે આલોક." –એ વાક્યથી નવલકથાનો અંત આવે છે. આપણા મનમાં પણ એક આલોક જગાવી જાય છે. નવલકથાના પ્રથમ પ્રકરણમાં યુવાન લાલનને ઘોડે સવારીનો શોખ છે. તેથી વૈદરાજનો ઘોડો રોજ રાત્રે લઈને ફરવા નીકળી જાય અને મોડી રાતે પાછો બાંધી જાય છે. પરંતુ એક રાત્રે ઘોડો પાછો બાંધવા આવતાં પકડાઈ જાય છે, ચોકીદારો ખૂબ મારે છે. કોઈ માનવા જ તૈયાર નથી કે તે ઘોડો પાછો બાંધવા આવ્યો હતો. વૈદરાજના ચાકરોઓને લાગે છે કે આ ચોર છે અને માણિક્યાંદને (ઘોડાનું નામ) ચોરવા આવ્યો છે. તેને થાંભલા સાથે બાંધી રાખવામાં આવે છે. સવારે વૈદરાજ તેની પૂછપરછ કરી તેને રજા રૂપે ઝાડનું થડ કાપવાનું કામ સોંપે છે. આ કહેવાતો ચોર આ ગામના દાસ મહેલ્લામાં રહે છે. પોતાનું નામ લાલમોહન કોર અને તેના પિતાનું નામ ઈશ્વર રાધામાધવ કોર હોવાનું

જણાવે છે. તેને બધા લાલુ કહીને બોલાવે છે. લાલુ (લાલન) ભૂખે તરસે આખો દિવસ ખૂબ મહેનત કરે છે. નાસી જવાની તક મળે છે, છતાં તે એમ કરતો નથી. વૈદરાજને તેની સચ્ચાઈનો પરિચય થાય છે. તેનું કપાળ જોઈને ભવિષ્યમાં તેના પર મોટી ઘાત હોવાનું અને એક બે વર્ષમાં મૃત્યુયોગ હોવાની ભવિષ્યવાણી કરે છે. સાથે “જ્યારે કમાઈને ઘોડો ખરીદી શકે ત્યારે જ ઘોડા પર ચઢજે. બીજાના ઘોડા પર ચઢાવાનો શોખ હશે તો આખી જિંદગી નસીબમાં દુઃખ જ રહેશે.”- આ સોનેરી સલાહ આપીને લાલુને મુક્ત કરવામાં આવે છે. આ વાત નવલકથાના અંતે પણ આવે છે. વૈદરાજની મોટી પત્નીની દાસી બીના લાલુને ઓળખે છે અને તે સરસ ગાતો હોવાનું જણાવે છે.

લાલુની મા પદ્માવતી નાની ઉંબરે નાના બાળક સાથે વિધવા થયેલાં. ધર્મપરાયણ યુવા વિધવા પદ્માવતી ઘરનાં અને પારકાંના અત્યાચાર થાય એટલા સહન કરે છે નાછૂટકે સ્વામી અને સસરાનું ઘર છોડી પિયર આવી જાય છે. પરંતુ અહીં પણ આ સુખ ઝાઝું ટકતું નથી. પદ્માવતી માતાના મૃત્યુ બાદ ભાઈ-ભાભીના ત્રાસથી કંટાળી અલગ જ રહેવા જાય છે. મામાએ પહેરામણીના લોભમાં લાલુનું એક બુદ્ધુ જેવી યુવતી સાથે લગ્ન કરી દેવામાં આવે છે. તેનું નામ છે ગોપાલિ. લાલુ પણ કમાણીનો કંઈ ધંધો કરતો નથી. સાવ નિઃસ્પૃહ અને ઉદાસીન સ્વભાવનો છે. લાલુની માતા જ પેટીયું રળીને ઘર ચલાવે છે.

વૈદરાજ ગંગાસ્નાન માટે જવાના છે. પદ્યત્રાના આ કાફલામાં માણિક્યાંદ ઘોડાને સાચવવા પોતાની સાથે લાલનને લઈ જવા

માટે એની માતા પદ્માવતીને સંમત કરે છે. આ પદ્યત્રાના વર્ણનમાં બંગાળની જીવનરીતિ - લોકસંસ્કૃતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ત્યાંના ગ્રામ પ્રદેશ, શહેર, યાત્રા સ્થળો, વિરામ સ્થાનો, અંગ્રેજ પ્રજા વગરેનું વર્ણન તત્કાલીન પરિસ્થિતિ વાતાવરણને ઉપસાવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. આ યાત્રા દરમિયાન લાલન તાવમાં પટકાય છે. તેના શરીરે શીતળાની ભયંકર ફોલ્લીઓ નીકળે છે, ચેપી રોગ હોવાથી કોઈ તેની સેવા માટે પાસે જતું નથી. તેને અલાયદો રાખવામાં આવે છે અને તેની પાસે ન જવાની વૈદરાજ રાજ સૂચના આપે છે. મધરાતે ચોરીછૂપીથી દાસી બીના લાલનના કપાળે પોતું મૂકવા પહોંચે છે. લાલન બેભાન છે. લાલુને કારણે વૈદરાજનું દળ અસુવિધા અનુભવે છે. લાલનની સ્થિતિ બગડતી જાય છે. લાલન મૃત્યુ પામ્યો હોવાનું વૈદરાજ નિદાન કરે છે. મુખાગ્નિ આપી ગરીબ છોકરાઓની મદદથી કેળના તરાપા પર મુકાવી એને વહાવી દેવામાં આવે છે.

દિવસો પછી એ તરાપો કિનારે ઝાડના થડ પાસે આવે છે. ગામની બીજી સ્ત્રીઓ ભય પામી નાસી જાય છે. મુસ્લિમ ત્યક્તા રાબેયા ખતુન તેને પોતાના ઘરે લઈ જઈ સગા દીકરો હોય એવી સેવાચાકરી કરે છે. તેની સારવારથી થોડાં જ અઠવાડીયામાં લાલન સાજો થઈ જાય છે. પરંતુ તે પોતાનું નામઠામ નાત જાત અને પૂર્વેના જીવનનું તેને કશું જ યાદ નથી. રાબેયાના પતિનો એક ફોઈનો દીકરો ભાઈ આવે છે. તેને લોકો ‘ફકીર સાહેબ’ કહે છે. મૂળ નામ તો સિરાજ. તેને કેટલાક લોકો ‘સિરાજ સાંઈ’ તરીકે બોલાવે છે. તેઓ ઉપદેશ આપતા નથી સતત ભ્રમણથી દેશપરદેશની ખબર ગામ લોકો તેમની પાસે સાંભળવા આવે છે.

તેઓ સરસ ગીતો પણ ગાય છે. રાબેયા પાસેથી લાલનનું બધું વૃત્તાંત સાંભળી સિરાજ સાંઈ એને વિશે ગામ લોકોને કહે છે: “ આ એક શુદ્ધ માણસ છે. એને નામ નથી, સરનામું નથી, જાતિ, ધર્મ કશુંયે નથી. તેથી જ એને કશીયે તકલીફ પણ નથી.” (પૃ.૩૪) લાલન બીજું કશુંય કામકાજ કરતો નથી. નદી કિનારે જઈ વડના ઝાડ નીચે બેસી રહે છે, સાંજે સીઓ નદી કિનારે આવવાનું શરૂ થાય એટલે ઘરે જતો રહે છે.

એકવાર લાલન નદી કિનારે રોજની જેમ પોતાનામાં ખોવાઈને બેઠો હોય છે. ત્યાં પ્રવાસે નીકળેલ લાલનના ગામના કલાકાર વૃંદમાંથી ગુપિ અને તાહેર લાલનને જોઈને ઓળખી જાય છે. તાહેર અને ગુપિ લાલનને બોલાવે છે. “લાઉલ્લા, લાલુ - આ બે શબ્દો સાંભળી લાલુના માથામાં ઝણઝણાટી થઈ ગઈ. એ તો એનાં જ નામ છે. અને એ રહ્યા તાહેરભાઈ, અને ગુપિ”. (પૃ. ૩૮)લાલનની ખોવાયેલ સ્મૃતિ અચાનક અણધારી રીતે પાછી આવી. પરંતુ મા સમાન રાબેયાને છોડીને જવું કઈ રીતે? એ મુંઝવણ લાલન અનુભવે છે. બધાં રાબેયા પાસે આવે છે, તે લાલનને માતા અને પત્ની પાસે જવા મને-કમને તૈયાર કરે છે. લાલન ગામમાં પાછો ફરે છે મરેલો દીકરો જીવતો થયો એનો મતાને અપાર આનંદ છે. પરંતુ એક મુસલમાન સ્ત્રીના હાથના ભાત ખાધાનો અને રહ્યાનો અપરાધ એક કાયસ્થ યુવાને કર્યો છે. તેને હવે ઘરમાં કે ગામમાં રખાય કે કેમ? તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે ગામ જમાડવું પડે અને પુરોહિત બોલાવી શાંતિ પાઠ કરાવાય તો બધું બરાબર થઈ જાય. પરંતુ એટલું ખર્ચ કરવાની પદ્ધતિમાં શક્તિ નથી. મા પદ્માવતી દીકરાને

ગુમાવવા માંગતી નથી પરંતુ સમાજના બંધનો સામે લાચાર છે. “વન-જંગલમાં પશુપંખીઓ જાત-ધર્મ કશું માનતાં નથી. જાત નથી, તેથી જાત પણ ગુમાવતાં નથી.” (પૃ.૪૩) તેથી તે બધાંની સાથે રહેવાનો નિર્ણય કરી લાલન ઘરેથી નીકળી પડે છે, જંગલમાં ભૂખ્યો તરસ્યો બેસી રહે છે. ધુસકે ધુસકે રડે છે દિલ ખોલીને. “ખરેખર જ જાણે એ એક કાંચળી કાઢીને બહાર આવ્યો નૂતન મનુષ્ય થઈને.” (પૃ.૪૮) બધાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. એકવાર જંગલી પશુને મારવા ધસી આવતું ટોળું એને સામે ઉભેલો જોઈ કહે છે: “માર ફટકો” પણ લાલન લાકડી ઉગામી અટકી જાય છે. એ પશુની આંખનો ભય ઓળખી જાય છે. પશુને જંગલમાં જવા દે છે. લોકો લાલનનું વલણ સમજી શકતા નથી. લોકોના બે પ્રશ્નો લાલનને વિચારતો કરી દે છે: “તું ક્યાંથી આવ્યો છું, તું કોણ છું?” તેને આત્મખોજ તરફ લઈ જાય છે.

હવે જંગલમાં લાલન સાથે જોડાય છે કાલુખા. મૂળ તો એનું નામ છે સુલેમાન મિર્જા, પણ લોકો કાળુય મિર્જા કે કાલુખા કહે છે. તેને મિસ્ત્રીકામ સારી રીતે આવડે છે. સરસ ઘર પણ બનાવી જાણે છે. એ કહે છે: “મા કાલીને ગણું ખુદા, ને ખુદાને ગણું મા કાલી”. (પૃ.૫૫) એ સિરાજ સાંઈને મળ્યા પછી લોકનજરે પાગલ ઠર્યો છે. એનું વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ લાલનનો સહારો બને છે. પછી જોડાય છે મરતાં બચેલો કાશેમ અને યુવાન વિધવા કમલિ. બધાં એક હાંડીમાંથી ખીચડી ખાય છે. કામલિએ સામાન મૂક્યા પછી પૂછેલું: “મારા હાથનું કશું ખાવાથી તમારી પણ જાત જશે કે શું?” લાલન જવાબ આપે છે: “હાથની શું જાત હોય? જાતના હાથથી બચવા માટે તો જંગલ ભાગી આવ્યો

છું?” (પૃ.૬૩-૬૪) એકવાર રડવા ચઢેલો કાલુખા છેવટે લાલનનું ગાન સાંભળીને શાંત થાય છે. લાલન પાસે દીન-દલિત, પીડીત-શોષિત, પતિત-પાવન, સ્ત્રી-પુરુષ કે નાત-જાતના વગરેના ભેદ સિવાય સર્વ આવીને મળે છે. લાલન ખુલાસો કરે છે: “જાણે મારા મનની અંદર બીજો કોઈ મનુષ્ય છુપાયેલો છે. એ જ ગાન રચીને મારા થકી ગવડાવે છે.” (પૃ.૬૬) પછી જંગલમાં વસાહત ઊભી થાય છે. માનવધર્મ વિસ્તરે છે.

માનવધર્મનો મહિમા કરતી આ નવલકથા આજના સમય માટે એટલી જ પ્રસ્તુત છે. હિન્દુ મુસલમાન અને નાત જાતના ઝગડાઓ, પંડીત અને મુલ્લાના ધર્મ નામે આડંબર. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દુરવ્યવહાર, સતી પ્રથા, બાળલગ્નો, આંતરધર્મીય લગ્નો અને એમાંથી ઊભા થતા ઝગડાઓ વગેરે જેવી સામાજિક સમસ્યાઓનું વર્ણન આ નવલકથામાં કથાવસ્તુ સાથે ગૂંથાઈને આવ્યું છે.

પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ આ નવલકથા અનુવાદમાં તળપદી બાંગ્લા ભાષાની જગ્યાએ સાદી, રોજિંદી ગુજરાતી ભાષા પ્રયોજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ગ્રામીણ બોલીની અસર દેખાય તે માટે સંવાદોમાં ‘ઈંગેજી’, ‘મોચછલમાન’, ‘બાંદર’ ‘હોવે’ જેવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. જે કેટલીવાર કહે છે. અનુવાદકે લેખક સાથે બેસીને નવલકથા વિશે અને તેના અનુવાદ વિશે ચર્ચા વિચારણા અને સલાહ સૂચન મુજબ જરૂરી ફેરફાર કર્યા છે. જેનાથી નવલકથાનો અનુવાદ મૂળ કૃતિની વધુ નજીક હોવાનું અને મૂળ સર્જનની શૈલી ઘણા અંશે જળવાઈ હોય તેમ લાગે છે. વળી, લાલન ફકીરના કેટલાંક પદોનો પુસ્તકના અંતે

અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેમાં લય તાલનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. એકંદરે આ નવલકથા ભાવાત્મક એકતા જગાડવાનું કામ કરે તેવી છે. તેમાંની પસાર થનાર ભાવકને લાલનની ફકીરના માનવધર્મની અનુભૂતિ અચૂક થશે.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

‘મનનું માણસ’ મૂળ લેખક: સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અનુવાદક: પ્રીતિ સેનગુપ્તા, પ્રકાશક: રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ: 2013